

וכו.^א הרי שרב פפא מגלה לנו בשיחתו עם אביי כי השמועות שחזרו עליהן בבית מדרשם (כלומר: הגמרא), הקיפו את כל המשניות, כולל מסכת עוקצין. כן ידוע מן הגמרא^ב כי בבית מדרשו של רב אשי סיימו במשך שישים שנות מנהיגותו את לימוד כל הש"ס בשתי מהדורות, כשסדר הלימוד היה מבוסס על שתי מסכתות בשנה. הרי שחזרו על שישים מסכתות ולא על שלושים ושש (שלושת הבבות נחשבו אצלם מסכת אחת בשם נזיקין).

גזירות שמד וכליין על אוצרותנו הרוחניים

הראשונים (בה"ג בהלכות ברכות, בנוגע למזוזה, וכן שמושא רבא, מאת רב שלום גאון, בהלכות תפילין ועוד) מזכירים בנוגע לענינים שונים דברים מסוימים הכתובים, כביכול בגמרא, ואינם בגמרא שלפנינו. המסקנא היא כי סביר להניח שחלק מאוצרנו התלמודי אבד בשנות גזירות השמד שתכפו על כנסת ישראל בא"י ובארצות הגולה.

אין פלא שהאוצר האבוד והנשכח כולל דוקא את המסכתות מסדר קדשים וטהרות של התלמוד הירושלמי (וכן גם מסכת שקלים מן התלמוד הבבלי), הכוללים ענינים שאינם נוהגים בזמן הזה, ולכן מסרו את נפשם עליהם במידה פחותה ממסירות הנפש שגילו על הגנת שאר מסכתות הש"ס, שהיו בבחינת "תורת חיים" ממש (גם מסירות הנפש שנדרשה לשם הצלתן, היתה לפעמים ממשית לחלוטין).

ההרפתקאות שעברו על התלמוד הירושלמי, היו תמורות באופן מיוחד. העובדא כי בתלמוד הירושלמי שבידינו אין גמרא כלל על סדר קדשים, היא מוזרה ביותר. דוקא חכמי א"י, שהיו קרובים למקום המקדש והיו בודאי "עוסקים בתורת עולה, משום שבמהרה יבנה ביהמ"ק", האם יתכן שתלמודם היה חסר סדר קדשים?!

ומה על מסכת שחיטת חולין, שענינה דיני שחיטה, טרפות, גיקור, בשר-בחלב ותערובות, שהן מגופי ההלכות הנהוגים גם בזמן הזה. מדוע נפקד מקומה של מסכת זו מן התלמוד הירושלמי?! אכן מן הראוי להעיר כי בכמה מקומות אנו מתרשמים מדברי הראשונים כי הירושלמי שבידיהם הכיל גם סדר קדשים. כך יוצא, למשל, מדבריו של הראב"ד הראשון וכך כותב גם הרמב"ם בהקדמת פירושו על המשנה: "ונמצא מן הירושלמי חמישה סדרים שלמים, אבל סדר טהרות לא נמצא לו תלמוד בשום ענין, לא בבלי ולא ירושלמי, אלא מסכת נדה".

אין זאת אלא שסדר קדשים מן הירושלמי, שעותקים אחדים ממנו עדיין מצויים היו בידי הראשונים, אבד ברבות הימים ולא זכינו שיישמר עד זמן המצאת הדפוס. אולם אין משמעותו של דבר כי התלמוד הירושלמי לא הכיל מלכתחילה אלא חמישה סדרים. יש להניח כי גם התלמוד הירושלמי הקיף את כל מסכתות המשנה, אלא שגם ממנו אבדו אותם חלקים של "דרוש וקבל שכר",^ג בעטיין של הגזירות

והשמדות של תקופת הקונסטנטינים, כפי שמוזכר באגרת רב שרירא גאון: "ובתר הכין אביי ורבא, ונפיש שמדא בא"י... ובכלל לא יתכן כי תלמודם של אמוראי א"י היה חסר סדר קדשים, נוכח העובדא כי דבריהם מופיעים לרוב גם בתלמוד הבבלי ואפילו בתור מכריעים, כגון: "מתקיף לה רב יוסף, ומאן לימא לן דחזות בראש המזבח משויא להו עיכול? ... שלחו מתם – הלכתא כרב יוסף".

מסתבר, איפוא, להניח כי התורה שבע"פ שלמה היתה מלכתחילה, על כל ששת הסדרים, בירושלמי ובבבלי, אלא שחלקים מן התלמודים אבדו. מהם אבדו כבר בשנים קדמוניות בא"י ובבבל ואף לא הספיקו להופיע לפני עיניהם של ראשוני חכמינו במערב (כגון רי"ף, רש"י והרמב"ם), ומהם חלקים שראשוני הספיקו לראותם ולהעיד על קיומם (כגון סדר קדשים שבירושלמי), אלא שאבדו לאחר מכן, בצוק העתים, במחצית השניה של ימי הביניים, אולי במבצעי שריפת התלמוד, שבוצעו בידי רשעי הגויים באירופה, או באסונות אחרים.

יוליאן "הכופר"

תהפוכות במשטר הנוצרי של קיסרות רומא

אחרי שהנצרות השתררה במשך שני דורות על קיסרות רומא, ונדמה היה כי כבר הספיקה להשתרש כל צרכה בחברה הרומית ובחוגי השלטון של האימפריה, חל פתאום שינוי מהותי בלתי צפוי.

בעקבות התרוצצות בין מתחרים אחדים על כסא הקיסר, זכה יוליאנוס בשנת 361 בכתר הקיסרות. עובדא זו היתה סיבה לשינוי משמעותי מאד בחייה של כל הקיסרות. יוליוס פלאביוס קלאודיוס, המכונה בפי ההיסטוריונים הנוצרים "יוליאן הכופר", היה אחיינו של קונסטנטיין "הגדול". יוליאן גדל כיתום, אחר שאביו נרצח במבצע "טיהור" שנערך במשפחת הקיסרות במות קונסטנטיין הגדול.

את חינוכו קיבל יוליוס ברוח הנצרות, בהשגחתו של הגמון נוצרי. אולם הוא רכש ידיעות מקיפות גם בספרות יוון ותרבותה, מפי פדגוג אמן שהופקד עליו. למרות חינוכו הנוצרי, גדל יוליאנוס להלניסט נלהב וחדור תחושת סלידה עמוקה כלפי הנצרות. רגשי אהבה לתרבות יוון וכשרון ספרותי, התמזגו בו עם רגש משיכה חזק לפולחן האלילי היווני. סופר פורה היה יוליאן, שחיבר ספרים פילוסופיים ואף סאטירות על הנצרות.

עם הגיעו לגיל עשרים וארבע שנים (355) נשלח יוליאנוס לגאליה (צרפת) למשול בה ולהדוף ממנה את שבטי הגרמנים שפלשו לתוכה.

בתפקיד זה התגלה יוליאנוס בתור מפקד מעולה ומושל נבון, למרות שעד אז לא היה מתמסר אלא לענייני רוח בלבד. הוא הביס את הגרמנים על-יד סטרסבור וזהף אותם מתחומי גאליה. ממקום מושבו בפריס פיקח על החזרת המינהל התקין

במדינה ועל חידוש מערכת ביצורי הגבול.

הצלחותיו הקנו לו חיבת הצבא ואהדת האוכלוסיה כולה. גדודיו בפאריס הכתירוהו לשליט ובסוף שנת 361 הגיע לקונסטנטינופוליס הבירה והיה שם לקיסר. מעתה שאף יוליאנוס להחזיר עטרת הקיסרות לקדמותה, וזאת על פי תבנית המבוססת על שלושה יסודות:

א. החיאתה מחדש של האלילות היוונית.

ב. השלטת מינהל מעולה, ונקי משחיתות.

ג. הנחתת מכה ניצחת על המעצמה הפרסית (כעין מעשהו של אלכסנדר מוקדון בשעתו).

הקיסר-הפילוסוף היה איש מעשי ונקט באמצעים ממשיים מידיים להגשמת חזונו המקיף. אחרי מספר פעולות ראשוניות, המכוונות למגמותיו הבסיסיות, יצא לאנטיוכיה, לשם ארגון המסע המלחמתי המתוכנן נגד הפרסים.

בשנת 362 חדר לפרס והטיל מצור על אקטסיפון הבירה. אולם הוא שגה שגיאה בסיסית חמורה בהסירו את המצור לשם המשכת המירדף אחרי המלך שבור הנמלט. במירדף זה מצא יוליאן את מותו, תוך כדי תעייה במדברות בבל, באחד מימי תמוז הלוהטים (16.6.363).

במותו נכרת הנצר האחרון לבית הקונסטנטינים. יש הסבורים כי הוא נרצח בידי אחד מחייליו הנוצריים.

תקוות גאולה ומפת נפש

עיקר ענינו בתקופת מלכותו הקצרה של יוליאנוס הוא, כמובן, בגין יחסו המיוחד ליהדות וליהודים. בתור "פילוסוף" בעל השכלה מקיפה, הגה יוליאנוס גם בספרי היהדות (הוא הכיר את התנ"ך מתרגום השבעים), ובהזדמנויות רבות הוא התבלט כידיד היהודים, ואפילו בתור ידיד גדול. מקורות מסוימים מספרים על שדר קיסרי מיוחד שנכתב במו ידיו של הקיסר יוליאן, בהיותו באנטיוכיה, אל הנשיא הלל השני. המכתב המלכותי מנוסח בסגנון מובהק של חיבה וריעות, בו פונה הקיסר אל נשיא היהודים בנוסח "האח יוליאן אל הנשיא". במכתב זה מבטל הקיסר את מסי האפליה שהוטלו על היהודים בימי קונסטנטינוס, כדי שירווח להם ומתוך כך יוכלו להתפלל ביתר שאת לשלום מלכותו.

אולם רעיונו הגדול ביותר של הקיסר יוליאנוס לטובת היהודים היה תכנית בנייתו מחדש של בית המקדש בירושלים. בהתאם לקצב פעילותו האופייני, לא הסתפק קיסר זה בנאום או בכתיבת אגרת, אלא כבר הוחל בפינוי החריסות ובצבירת חמרי הבניה הדרושים לעבודה.

לפי מקורות היסטוריים נוצריים, שטף גל של התלהבות את קהילות היהודים

בכל תפוצותיהם לשמע הבשורה על דבר בניית מקדשם בירושלים עיר הקודש. אולם ימי השמחה לא ארכו. אסונות טבע מיסתוריים, או מעשי חבלה של שונאי ישראל חיבלו במלאכת הבניה. דליקה גדולה פרצה ביסודות הבנין ושמה קץ להמשך העבודה. ימים אחדים אחר מאורע זה נודע דבר מותו של יוליאן במדברה של בבל, ומלאכת הבניה הופסקה סופית.

המקורות היהודיים אינם מקדישים תשומת לב מרובה לנסיון נפל זה לבניית הבית השלישי. בתלמודים אין בכלל זכר לכל המעשה. יתכן כי עצם העובדא שכל הענין לא היה אלא כעין חלום יעוף, שלא נמשך אלא חודשים אחדים בלבד, גרם שלא להתיחס אליו כאל מעשה חשוב. אף יתכן כי יוליאן עצמו לא עורר אהדה ואמון בקרב חכמי ישראל, בהיותו שקוע בעבודה זרה ואמונות תפלות, והיה יכול, איפוא, להיות מסווג מבחינה רוחנית בין המקולקלים שבאומות העולם.

אתנחתא בשעבוד גלות אדום

מבחינה היסטורית אפשר להניח כי קונסטנטיין "הגדול" ויוליאן "הכופר" שניהם לדבר אחד נתכוונו.

קונסטנטיין התחנף לנוצרים מתוך מחשבה כי דבר זה הוא לטובת הקיסרות. ואם החנופה לנוצרים מחייבת להציק ליהודים, הרי שהיה מוכן גם לכך "למען האימפריה".

ואילו יוליאן היה סבור כי טובת האימפריה דורשת לסלק את הנוצרים מעמדות של כוח מכריע במנגנון המינהלי של האימפריה, בלגיונות הצבא ובשאר מוסדות הקיסרות. והואיל ועידוד הגורם היהודי, המצוי בכל רחבי האימפריה, יכול לגרום להצרת צעדיהם של הנוצרים, לכן השתמש בגורם זה בכל מאודו, ולא דוקא בגלל אהבת היהודים.

נוסף לכך אפשר לקחת בחשבון כי יוליאן רצה להכין לעצמו אורה נוחה בקרב יהודי בבל לקראת מסע הכיבוש שלו במזרח.

בין כך ובין כך הפכה כל התופעה המרנינה של אותו שליט גדול, נאור ומצליח, המגלה ידידות וחובה כלפי היהודים, דתם ומנהיגיהם, לחלום כוזב ומשלה, אשר בין לילה היה כלא היה. עד כדי כך, שמקורות היסטוריים יהודיים אף מיעטו, כאמור, להתיחס אליו.

למרות זאת אין למעט בחשיבותו של משב רוח רענן זה בחצר הקיסרות שבקונסטנטינופוליס. עובדא היא שגם אחרי מותו של הקיסר יוליאן המשיכו היהודים ליהנות ממרבית ההקלות שהקל מגזירות המלכות הקשות, שהכבידו על היהודים מימות הקונסטנטינים וקודמיהם.

רגיעה זו נמשכה גם בשנות שלטונם של שלושת הקיסרים שמלכו אחרי יוליאן.

ובסך-הכל במשך כשמונה עשרה שנה (עד שנת ד'קל"ח 378).

תקופת רגיעה קצרה זו היא בעלת חשיבות רבה מאד. באשר חכמי הדור יכולים היו לערוך לפחות סיכום חלקי לתלמודה של א"י, ולהעלות על הכתב בסדר כלשהו את השמועות שהצטברו במשך כמאה וחמישים שנה מפיהם של כשלוש מאות וחמישים חכמים בקרב אמוראי ארץ ישראל.

בגלל כל התלאות האלה, לא הגיע התלמוד הירושלמי לכלל אותה שלמות, סמכותיות ותפוצה, שאליהן הגיע התלמוד הבבלי. אולם למרות זאת נכתבו ביאורים ופירושים רבים גם על התלמוד הירושלמי, מתוך מגמה לעזור לתלמידי החכמים להבין את עמקי צפונותיו. רבים גם פוסקי ההלכות המסתייעים בקביעותיו ופסיקותיו של התלמוד הירושלמי, תוך כדי מאמץ לקבוע הלכה לאמיתה של תורה בענינים סתומים ומסובכים.

במיוחד רבה חשיבותו המעשית של לימוד התלמוד הירושלמי לשם הבנת המשניות של סדר זרעים, העוסקות במצוות התלויות בארץ, שעליהן אין בידינו תלמוד בבלי.

אכן תלמודה של ארץ ישראל מקל בהרבה על כל מי שמנסה ללמוד ולדעת על בורין את המצוות המיוחדות של ארץ ישראל.

- א. ברכות כ' ע"א
- ב. ב"ב קנ"ז ע"ב
- ג. סנהדרין נ"א ע"ב
- ד. זבחים פ"ז ע"א

פרק שלושים

רבינא ורב אשי – מתא מחסיא

תורה חוזרת לאכסניא שלה.

אחרי מות רב פפא, ד'קל"ב (372), החזיר רב אשי את מתיבתא סורא מנרש למתא מחסיא, הצמודה לסורא, ועמד בראשה קרוב לשישים שנה.

בראשותו של רב אשי התעלתה מתיבתא זו והפכה לבית היוצר לגיבושו הסופי של התלמוד הבבלי.

רבים וגדולים היו החכמים בדור השישי לאמוראי בבל, אולם סמכותו העליונה של רב אשי היתה בלתי מעורערת ביניהם.^א

תקופה ארוכה זו של הנהגת רב אשי, הצטיינה בכמה תכונות חיוביות, אשר יצרו מצב נוח לביצוע העבודה הגדולה של סיכום לימודי חמשת הדורות הראשונים של האמוראים ועריכתה המסודרת של הגמרא.

מלכי פרס ששלטו בתקופה זו בבבל, מלכי חסד היו ונהגו כבוד^ב בראשי היהודים וחכמיהם.

גם ראש הגולה של הימים ההם, הונא בר נתן, גדול היה בתורה וכפוף לו לרב אשי, תוך כדי ויתור על מעמדו הרם בתור ראש הגולה.^ג נהרדעא, עיר מושבם של ראשי הגולה שהיתה מעין עיר בירה ליהודי בבל, ויתרה אף היא על מעמדה המיוחד, וכל גינוני העיר הראשה הועברו למתא מחסיא – עיר המתיבתא הגדולה של רב אשי.

במתא מחסיא נערכו מעתה אסיפות החכמים והלומדים, וגם ראש הגולה בכבודו ובעצמו היה מופיע במועצת ראשי הצבור היהודי, שהיתה מתקיימת מדי שנה בשבת פרשת לך לך (שבתא דריגלא) במתא מחסיא, במקום שעד עתה נועדה מועצה זו בנהרדעא – עירו של ראש הגולה.

נוסף לכהונתו המכובדת מאד בתור ראש המתיבתא הגדולה, זכה רב אשי להתכבד במדה מסוימת ממעמדו הרם של ראש הגולה. עובדה זו מוכחת גם מן התואר "רבנא", בו מכונה רב אשי לפעמים.^ד תואר זה שמור היה בדרך כלל, לראשי הגולה בלבד.

רב אשי – תלמידים של גדולי הדורות

רבו המובהק של רב אשי היה רב כהנא מפום נהרא. אולם הוא נמנה גם על תלמידי רב פפא ורב הונא בן רב יהושע. חבריו הקרובים ביותר מבין חכמי דורו היו אמימר ומר זוטרא.^ה

יותר ממאתים תלמידים למדו בקביעות במתיבתו של רב אשי אולם מלוא כבודה והדרה של יהדות בבל הופיע בירחי כלה, בחודשים אדר ואלול, כאשר לומדי התורה נהרו בהמוניהם למתא מחסיא, לשמוע לימודיהם של ראשי הכלה ולשאת ולתת עמם בעניי המסכת שנלמדה באותו פרק זמן במתיבא, וכן גם על ידי כל הלמדנים ברחבי ארץ בבל.^ו

סדר הלימוד במתיבא היה לסיים בכל עונת לימוד מסכת אחת מן הש"ס. מידי שנה בשנה למדו איפוא, שתי מסכתות. כך זכה רב אשי לסיים בישיבתו פעמיים כל שנים מסכתות המשנה. לימוד יסודי זה של כל אחת ממסכתות המשנה, כלל בירור גירסאותיה, השואתן עם משנת התנאים בתוספתא ובשאר הברייתות, בדיקת מקורותיה, סיכום דיוני האמוראים בפרטי הלכותיה וכו'. כל העבודה הזאת נעשתה בבית מדרשו של רב אשי בשתי מהדורות,^ז במשך שישים שנה.

רבינא (הראשון)

עמיתו של רב אשי בניהול סדרי הלימוד היה רבינא, אשר נחשב שני לרב אשי בין גדולי החכמים במתא מחסיא.

קשיש היה רבינא מרב אשי, ותלמידו המובהק של רבא היה.^ח גם עם רב נחמן בר יצחק היה לו מו"מ של הלכה. אף-על-פי-כן לא נמנע רבינא מלשבת בפני רב אשי, הצעיר ממנו, כתלמיד בפני רבו.^ט אולם גם רב אשי נהג כבוד בעמיתו הגדול, ונחשב רבינא תלמיד-חבר לרב אשי.^י יחדיו עמלו רבינא ורב אשי בבירור הברייתות ממשנת התנאים והשואתן עם המשניות שנשנו בבית מדרשו של רבי יהודה הנשיא, וכן בליבוןן וסידורן של השמועות מתורתם של האמוראים על כל סוגיות הש"ס. רבינא נפטר בשנת ד'קפ"ב (422).

חמש שנים האריך רב אשי ימים אחרי מות רבינא. בשנת ד'קפ"ז (427) נפטר רב אשי, זקן ושבע ימים, ומופלג בעושר וכבוד ומעשים טובים.

עריכת התלמוד

הבנין המפואר של התורה שבע"פ, גבה והתרומם החל מימות רב ושמואל, כאשר חכמי דור ודור מוסיפים עליו נדבך על נדבך.

לימוד המשניות ובירור תוכנה של כל משנה לכל עומקו והיקפו, על ידי השוואת המשניות עם ברייתות בעלות תוכן מקביל או דומה, שהיו ידועות לחכמים, וחקר

מקורה של כל הלכה, היה העיסוק העיקרי בבית מדרשם של האמוראים, מימי רב ושמואל ואילך.

הסתעפות בנין התורה שבעל-פה, שהתרומם נדבך אחר נדבך על ידי פירושי האמוראים, הגיעה בדורו של רב אשי לשיאים בעייתיים.

חכמי האמוראים רבים היו ומפוזרים בכל רחבי בבל, ולא כל החכמים היו בקיאים בתורת האמוראים מבתי המדרשות השונים.

והואיל וכל לימודם לא היה אלא בע"פ, על כן קשה היה לשמור על סדר ושיטתיות ב"שמענות" (שמועות) הרבות שתלמידי החכמים חזרו עליהם, איש איש בבית מדרשו וכל אחד בלשון רבו.

בדורות האחרונים של האמוראים החלה להתגבש שאיפה להכניס סדר במכלול הסבוך של "השמענות" הנלוות על לימוד המשנה בבתי המדרשות. בדורו של רב אשי הגיעה שאיפה זו לכלל ביצוע שיטתי. עבודה גדולה נעשתה בבית מדרשו של רב אשי בתחום זה. בית מדרש מרכזי זה שבמתא מחסיא זכה להיות מקום העריכה העיקרי של התורה שבעל-פה.

* * *

וזהו סדר העריכה: לאחר לימוד כל משנה השוו את תוכן המשנה עם הברייתות המקבילות לה מבחינת התוכן, או דומות לה מבחינת ההלכה או דמיון כלשהו אחר.

תוך כדי דיון בנושא, ביררו כל שוני או סטיה מן העיקרון המקובל. במהלך השקלא וטריא נשאלו מפי החכמים קושיות, בקשר לענינים הנראים כנוגדים את ההגיון או כלל מכללי התורה שבע"פ.

יש והקושיא צפה אגב השוואת שני מקורות הנראים כסותרים זה את זה במשנת התנאים, באותו ענין, או בנושא הדומה לו מבחינה עקרונית ("ורמינהו") או להיפך – כאשר נראה, לכאורה, שמשנתנו חוזרת על הלכה שכבר נאמרה במשנה אחרת, או שהדבר כל כך פשוט מבחינה הגיונית עד שנדמה שאין באמירתו שום חידוש ("מאי קמשמע לן?!").

יש וחכם שואל בעיא, כלומר שאלה, בדבר ענין שאינו ברור לו בהקשר עם הנושא הנדון בסוגיית הגמרא.

הגמרא משתדלת לתרץ את הקושיא ולהשיב על הבעיא. לפעמים אף מביאה הגמרא ראיה לדבריה. ויש שהפירכא או הבעיא נשארים ללא תשובה מספקת. ("תיקו", "קשיא" או "תיובתא").

אחרי בירור מחלוקת בדבר הלכה, יש והגמרא קובעת הלכה כמי, או שהדבר ידוע על פי הכללים של פסיקת הגמרא.

היתה זו זכותם הגדולה של רבינא ורב אשי להניח את היסודות לשיטה מסודרת של עריכת התלמוד.
אחרי פטירתם המשיכו תלמידיהם את עבודת העריכה, עד שהביאו אותה לידי גמר מושלם.

מופת לדורות לאחריות בפסיקה

זהירותו של רב אשי בפסיקה היתה למופת, וזו העידה גם על מידת ענוותנותו. חכמים שלאחריו סיפרו כי כאשר נודמנה לו שאלה בהלכות טריפות, לא היה פוסק בה טרם נמלך בדעתם של כל המומחים בהלכות אלה בעירו, מתא מחסיא.^י פועלו של רב אשי בעריכת התלמוד הבבלי מעמיד אותו בשורה אחת עם הבולטים ביותר בקרב גדולי ישראל שבכל הדורות. גם על מתא מחסיא עירו, נשאר רושם פעולתו הברוכה למשך תקופה של דורות. מתיבת סורא שחודשה על ידי רב אשי במתא מחסיא, המשיכה להתקיים יותר מחמש מאות שנה אחרי פטירתו. אכן נתקיימו דבריו של רב אשי שאמר: "אני עשיתי למתא מחסיא שלא תחרב".^י וחכמי הדורות שלאחריו העידו עליו "מימות רבי עד רב אשי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד".^י

במתיבת פומבדיתא

גם בדור זה, בה זכתה סורא להמריא לשיאים כה מרשימים, המשיכה מתיבת פומבדיתא לפעול, וחכמיה תרמו גם הם תרומה חשובה להשלמת לימודי האמוראים וסיכומם.

רב חמא מנהרדעא, שהיה הראש במתיבת פומבדיתא אחרי רב נחמן בר יצחק, נפטר בשנה החמישית לראשותו של רב אשי במתיבת סורא. אחרי רב חמא כיהנו בזה אחר זה עוד שישה ראשי מתיבא בפומבדיתא, במשך תקופת ראשותו הממושכת של רב אשי בסורא,^י והם:

רב נחמן בר יצחק

רב נחמן מנהרדעא^{יז}

רב זביד^{יח}

רב דימי מנהרדעא^{יח}

רפרס מפומבדיתא^{יט}

רב כהנא (בר תחליפא)^י

רב אחא בר רבא^{כא}

א. שבת קנ"ו ע"א	יב. סנהדרין ז' ע"ב
ב. זבחים י"א ע"א	יג. שבת י"א ע"א
ג. גיטין נ"ט ע"א תוס ד"ה	יד. גיטין נ"ט ע"א
ד. כתובות כ"ב ע"א	טו. איגרת רש"ג והא הוה הונא בר נתן
ה. פסחים ק"ג ע"ב	טז. סנהדרין י"ז ע"ב; כתובות פ"ו ע"א
ו. כתובות ק"ו ע"א	יז. שבת צ"ג ע"ב
ז. ברכות י"ז ע"ב	יח. ב"ב כ"א ע"א; שם כ"ב ע"א
ח. ב"ב קנ"ז ע"ב	יט. כתובות צ"ה ע"ב
ט. מנחות ס"ז ע"א	כ. קידושין פ"א ע"ב
י. ביצה ו' ע"א	כא. חולין י"ז ע"ב
יא. עירובין ס"ג ע"א	

פרק שלושים ואחד

קץ נשיאות בית הלל בארץ ישראל

תאודוסיוס הראשון על כסא הקיסרים

שלטונם של תאודוסיוס ובניו, הונוריוס וארקדיוס, שהתחיל בשנת 379, ושל תאודוסיוס השני, שהיה בן בנו של ארקדיוס, ציין את השתלטותה המוחלטת של הנצרות על האימפריה. בפרק זמן זה השלימה הכנסיה את הטלת מרותה על הקיסרות. לשם הדגמת העובדה יספיק תיאור המקרה דלהלן, אשר קרה בימי הקיסר תאודוסיוס הראשון:

בשנת 388 נשא הגמון באחד הישובים על שפת נהר פרת (העליון), באחריות למעשיו של המון נוצרי פרוץ, ששרף את בית הכנסת היהודי במקום. הקיסר תאודוסיוס נזף בנציב הרומאי וחייב את ההגמון בהקמת בית כנסת חדש. אולם ההגמון אמברוסיוס, שהיה אחד ממנהיגי הכנסיה, תקף את הקיסר בפומבי וכפה עליו לבטל פקודת שיקום בית הכנסת. הקיסר "הכל יכול" נכנע לבסוף לדרישות ההגמון.

מן הראוי לציין, כי תאודוסיוס הראשון ידוע היה בתור אחד הקיסרים התקיפים ביותר. ולמרות זאת לא היה לו האומץ להתנגד ללחצו של ההגמון הקנאי.

הירונימוס

בסוף ימי תאודוסיוס הראשון ותחילת ימי שלטונו של תאודוסיוס השני, פעל בבית לחם אב הכנסיה הנוצרית הירונימוס, שהרבה לסייר בארץ ולמד להכיר את היהודים ואורחות חייהם. את מורי הדרך בסיוריו במקומות קדושים ואתרים מפורסמים מתקופת התנ"ך, היה בוחר לעצמו מקרב היהודים, מכיון שהם נראו לו בקיאים ובני סמכא בנושאים שהיה חפץ להשתלם בהם. הירונימוס נמנה על חשובי הסופרים של הכנסיה הנוצרית, ובין חיבוריו הבולטים תרגום התנ"ך לרומית (וולגאטה), המבוסס על לימודיו מפי יהודי (מומר ?) בן העיר לוד.

מן הכתבים של הירונימוס אפשר ללמוד כי היה שונא ישראל מובהק, הלועג ליהודים וצוחק על משבתם, מתוך נקמה אנטישמית ברורה. אף-על-פי-כן יש חשיבות מסוימת לכתביו מבחינת חקר תולדות ישראל בא"י בסוף תקופת אמוראי א"י. באחד מכתביו קובל הירונימוס על מספרם הגדול של יהודי הגליל ועל עובדת התרחקותם מן הכנסיות שהוקמו לכבוד "קדושי" הנוצרים.

הגמון מרושע זה, שפעל דור אחרי חורבן ציפורי, מספר שגאלוס שר הצבא הרג אלפים רבים מן היהודים שמרדו בקיסר, ואף על ילדים קטנים לא חמל, ואת עריהם ציפורי, טבריה, לוד וגם רובן של שאר ערי היהודים, שרף באש.

תאודוסיוס השני

בימי תאודורסיוס השני (450-408) מחריפה התחיקה האנטי-יהודית, עד כדי קביעה ברורה ומוחלטת על דבר מעמד הנחות של היהודים ודתם. עובדא זו בולטת לא רק מתוכן החוקים המרושעים, אלא גם מסגנון ניסוחם והנמקותיהם. יתירה מזו, אפילו חוק שנתפרסם במטרה לתת הגנה מסוימת ליהודים, הכיל פתיח כעין זה, למשל: "... לדכא את כוחם ואת חוצפתם של ההלנים, היהודים והמינים המתועבים. לכן אין אנו מסכימים אלא כי ... יפסיקו לרדוף אותם ולהבא לא יתפסו את בתי הכנסת שלהם ולא ישרפום". (קודקס תיודורסיאנוס 26, 8 מיום 9 באפריל 423).

"ומחוקק – מבין רגליו"

במשך חמישה-עשר דור כיהנו נשיאי בית הלל בתור ראשי עדת בני ישראל. מימות הלל הזקן, ג'תש"ל (30 לפה"ס) עד דורו של רבן גמליאל השישי, ד'ק"פ (420 אחה"ס).

חמישה-עשר דורות של נשיאות, במשך תקופת זמן של ארבע מאות וחמישים שנה. כהונת נשיאות של כשלושים שנה בממוצע לכל נשיא.

המציאות לא היתה כמובן כל כך "סימטרית". היו נשיאים שהאריכו שנים על ממלכתם הרבה למעלה ממספר השנים הממוצע, וכנגדם – נשיאים שמשך זמן כהונתם היה קצר יותר. חז"ל מוסרים לנו כי במשך מאה השנים האחרונות לפני חורבן הבית השני כיהנו בנשיאות: הלל, שמעון, גמליאל ושמעון.^א

במשך מאה וחמישים השנים מן החורבן ועד חתימת המשנה כיהנו שלושה נשיאים מבית הלל: רבן גמליאל (דיבנה), רבן שמעון בן גמליאל (אושא ופרעם), רבי יהודה הנשיא (בית-שערים וציפורי).

יצוין כאן, כי רבן גמליאל דיבנה היה עול ימים בזמן החורבן, ובמשך תקופה מסוימת (לא ידוע כמה שנים בדיוק נמשכה תקופה זו) כיהן רבן יוחנן בן זכאי בתור נשיא הסנהדרין, בין תקופת נשיאותו של רבן שמעון בן גמליאל הראשון, עד שבנו רבן גמליאל דיבנה נתבקש על ידי ר' יוחנן בן זכאי לתפוס את כסא אבותיו בנשיאות.²

אחרי מות ר' יהודה הנשיא, עוד המשיכה תקופת נשיאי בית הלל כמאתיים שנים נוספות (420-220). במשך שנים אלה כיהנו עוד שמונה נשיאים נוספים מבני בניו של הלל והם: רבן גמליאל ברבי, רבי יהודה נשיאה, רבן גמליאל (הרביעי), רבי

יהודה נשיאה-השני, רבן גמליאל (החמישי), רבי יהודה נשיאה-השלישי, הלל השני, רבן גמליאל (האחרון).

לרוע המזל לא נשארה בידינו תעודה היסטורית מלאה ומוסמכת לגבי חכמי א"י כעין "אגרת רב שרירא גאון", המכילה נתונים רבים ומדויקים לגבי חכמי בבל. על כן קשה לקבוע בדיוקנות עובדות ותאריכים חשובים בנוגע לאמוראי א"י ונשיאי בית הלל בדורותיהם.

אנו יכולים להיעזר בתחום זה במידה מסוימת על ידי "הצמדת" שמות ועובדות בא"י אל שמות ועובדות בבבל. הצמדה זו עשויה להאיר את דרכנו במקרים מסוימים.

בתלמוד הירושלמי מוזכר הרבה פעמים השם ר' "יודן נשיא", או ר' "יהודה נשיאה", ולפעמים "רבי נשיאה", ואפילו "רבי" סתם, או "רבי רבה".

אולם בכל המקרים האלה לא קל לקבוע אל מי בדיוק מתכוונים. בעיה זו נפתרת בקלות יחסית כאשר שמו של הנשיא מוזכר בקשר עם שמה של אישיות אחרת, כגון: "שלח ליה ר' יהודה נשיאה לר' אמי – הווי יודעין שכל ימיו של ר' יוחנן היה מלמדנו, מאיימין על העדים על החודש שלא נראה בזמנו לקדשו"¹. במקרה זה ברור, כמובן, כי אותו ר' יהודה נשיאה האומר דבר הלכה בשמו של ר' יוחנן, הוא ר' יהודה נשיאה הראשון, בנו של רבן גמליאל ברבי.

אולם יש מימרות סתומות שקשה לפענח אותן, ובמקרים רבים עלינו להיעזר בתעודות נכריות (נוצריות פרסיות או אחרות) בכדי להשלים את המידע שבידינו. מובן שלא כל התעודות הזרות האלה מהימנות כל צרכן, אבל לפעמים מן הנמנע להתעלם מהן, באין להן כל תחליף.

"גמליאל בני – נשיא, שמעון בני – חכם"

מימיו של רבן שמעון בן גמליאל הראשון, שנהג נשיאותו בימי חורבן ביהמ"ק, ועד זמנו של רבי יהודה הנשיא – עורך המשנה, ריכוז הנשיא בידו הן את הסמכויות הרוחניות, בתור ראש הסנהדרין, והן את הסמכויות האזרחיות-מדיניות. הנשיא היה מוכר גם בעיני המלכות לא רק בתור ראש הישוב היהודי בארץ, אלא גם בתור בא כוחה המוסמך של היהדות באימפריה הרומית כולה. שליחי הנשיא שיצאו מא"י לכל הגלויות, גבו את מס הנשיא לטובת הנשיאות והישיבות, ללא ערעור מצד מוסדות הרשות של הקיסרות.

עם פטירת רבנו הקדוש נתפרדה החבילה: רבן גמליאל ברבי – נשיא, ר' שמעון ברבי – חכם. מכאן ואילך לא ישב הנשיא בראש הסנהדרין. הוא ריכוז בידיו את הסמכויות המינהליות-מדיניות בלבד, ורק שתי סמכויות בעלות צביון רוחני נשארו בידי: סמיכת חכמים וקידוש החודש.

אולם למעשה, תלוי היה הדבר מכאן ואילך גם ברמתו התורתית של הנשיא. זו היתה הסיבה לכך שבנו של רבן גמליאל ברבי – ר' יהודה נשיאה (הראשון), תפס עמדה חשובה בסוד חכמי הדור, למרות "חלוקת הרשויות" העקרונית¹ על שישה הנשיאים שלאחריהם (מרבן גמליאל הרביעי ואילך), לא ידוע לנו אלא מעט מזער, מחמת אי התבלטותם בבית המדרש.

קרן אור זוהרת אחרונה אנו קולטים מבית הנשיאות על ידי פעולתו ההיסטורית החשובה מאד של הלל השני, אשר יחד עם בית דינו תיקן את התקנה החשובה של קידוש החודש על יסוד חשבון המולד, במקום עדי המולד².

רבן גמליאל השישי – קץ הנשיאות

תקופת נשיאותו של רבן גמליאל האחרון חלה אחרי סיום התלמוד הירושלמי, על כן מצומצם ביותר המידע שיש בידינו אודות נשיא זה. כאמור, נאלצים אנו במקרה מעין זה לשאוב את הידיעות ממקורות זרים.

על "חטא" שבנה בתי כנסת...

אחד המקורות האלה מוסר לנו על דבר פקודה מטעם הקיסרים הונוריוס ותאודוסיוס (השני) משנת 415, השוללת ממנו את עמדת הנשיא ואת תארי הכבוד (פרפקטוס) שניתנו לנשיאים מטעם השלטון הרומאי. עונש זה הוטל עליו על שבנה בתי כנסת והגן על יהודים מתגרת ידם של נוצרים.

עם מות רבן גמליאל (השישי) בשנת ד'קפ"ו (426) בטלה הנשיאות סופית. ביטול הנשיאות שימש יפה את מגמות הכנסיה הנוצרית, שראתה במייסד הנצרות את "המשיח מבית דוד". מנהיגי הכנסיה הרבו בהוצאת דיבה רעה על הנשיאים מתוך כוונת זדון להכפיש כבודם, על ידי בדותות מרושעות בדבר נחיתותם הרוחנית, כביכול, ו"שחיתותם" המוסרית.

פקודה בקודקס התאודוסיאני משנת 429 מצווה על הסנהדרין שבשתי הפלסטינות להעביר לרשות המלכות את כל הכספים שנגבו לשעבר לטובת אוצר הנשיא.

פקודה זו מלמדת, למעשה, על ביטול הנשיאות אחרי מות רבן גמליאל השישי. עובדא זו מסמנת שלב נוסף בתהליך חורבנו של עם ישראל בארצו.

ביטול מוסד ההנהגה הרוחנית והמדינית, שהנהיג את העם במשך מאה שנים בפני הבית ועוד שלוש מאות וחמישים שנה אחרי תורבן בית המקדש, היה בבחינת מכה קשה ומכאיבה לעם ישראל, שראה בנשיאי בית הלל שריד תפארתו מימי קדם, וקיום יעודו של הזקן – שאמר "לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו"³.

סילוקו של אחרון נשיאי בית הלל מכהונתו הרמה, בגין "החטא" של בניית בתי

כנסת וניצול מעמדו לשם הגנה על אחיו היהודים מפגיעתם הרעה של הזדים הנוצרים, מהווה סיום מכובד מאד לשליחותו הקדושה של בית הלל בתור נשיאים נערצים של עם ישראל.

שושלת הנשיאות של בית הלל

1. הלל הזקן	ג' תש"ל (-30 לפה"ס)
2. שמעון בן הלל	
3. רבן גמליאל הזקן	
4. רבן שמעון בן גמליאל	
5. רבן גמליאל (דיבנה)	
6. רבן שמעון בן גמליאל (השני)	
7. רבי יהודה הנשיא	ג' תתק"ס (-200)
8. רבן גמליאל ברבי	
9. רבי יהודה נשיאה	
10. רבן גמליאל הרביעי	
11. רבי יהודה נשיאה השני	
12. רבן גמליאל החמישי	
13. רבי יהודה נשיאה השלישי	
14. הלל השני	
15. רבן גמליאל הששי	ד' ק"פ (420 אחה"ס)

- א. שבת ט"ו ע"א
- ב. ר"ה כ"ט ע"ב
- ג. ר"ה כ' ע"א
- ד. כתובות ק"ג ע"ב
- ה. ירושלמי פאה שלהי פרק א'
- ו. ספר המצוות לרמב"ם, עשה קנ"ג, רמב"ן שם
- ז. סנהדרין ה' ע"א

פרק שלושים ושנים

רבינא – סוף הוראה

שבעה מלכים פרסיים משלו בבבל במאה השנים האחרונות של תקופת אמוראי
בבל:

יזדגרד ה-1	ד'קנ"ז-ד'קע"ז (397-417)
ברהרן ה-5	ד'קע"ז-ד'קצ"ח (417-438)
יזדגרד ה-2	ד'קצ"ח-ד'ר' (438-440)
יזדגרד ה-3	ד'ר' – ד'רי"ז (440-457)
הורמיז ה-3	ד'רי"ז-ד'רי"ח (457-458)
פירוז הרשע	ד'רע"ט-ד'רמ"ה (459-485)
כובד	ד'רמ"ו-ד'רפ"ז (486-527)

שלושת המלכים הראשונים מלכי חסד היו והתייחסו יפה ליהודים ומנהיגיהם וחכמיהם. גם יזדגרד ה-3 נהג תחילה ביושר בנתיניו היהודיים, אולם בסוף תקופת מלכותו נכנע לכמרי האמגושים והחל לגזור גזירות שמד על היהודים. הצרות גברו ביותר כאשר מלך רשע זה גזר לבטל את השבת מישראל. מר בר רב אשי, ראש מתיבת סורא, ורב סמא, ראש מתיבת פומבדיתא, קראו צום ובקשו רחמים. המלך הרשע נהרג לבסוף וגזירתו הרעה בוטלה.

אולם אחרי מות הורמיז ה-3 עלה לשלטון המלך פירוז, שהיה עריץ אכזר מכל קודמיו. גזירותיו עלו ברשעותן על כל מה שידוע לנו מאלף שנות תולדות ישראל בבבל, מאז הגיעה שמה הגולה הראשונה בימי יכניה מלך יהודה. (חוץ לגזירות ההשמדה של המן האגגי, בתחילת תקופת שלטונם של מלכי פרס בבבל.) הוא כונה על ידי היהודים "פירוז רשיעא", בגלל הרדיפות האכזריות שהגיעו בתקופת מלכותו לשיאי פלצות. בימי פירוז הואשמו יהודי איצפהן בהריגת שני אמגושים, והמלך הרשע צוה לנקום דמם על ידי רציחת מחצית יהודי איצפהן.

בשנת ד'רכ"ט (469) פקד פירוז הרשע לסגור את בתי הכנסיות ובתי המדרשות שבבבל, וילדי היהודים נמסרו לידי כמרי האמגושים לחינוך של שמד. שוד הילדים ומסירתם לפולחן העכו"ם היה שיא מחריד של מעשי הפשע והרשע של פירוז.

ביום ז' בטבת שנת ד'ר"ל (470) נעצרו שלושה ממנהיגי יהדות בבל: רב אמימר בר מר ינוקא, הונא בר מר זוטרא – ראש הגולה, ומשרשיא בר פקוד. הונא בר מר זוטרא ומשרשיא בר פקוד הוצאו להורג אחד-עשר יום אחרי

עצירתם. כעבור חודשיים הומת גם רב אמימר בר מר ינוקא.^א
מעשים נוראים אלה נעשו כאשר שלטונה של מלכות בית ססן התנוון ונחלש, והממשל המרכזי איבד את שליטתו על ערי השדה במדינה. זו היתה גם הסיבה לכך שהגזירות לא הקיפו את כל חבלי הארץ, ובעצם ימי ההשתוללות הפראית באיזורים המרכזיים של מחוז בבל, נהנו יהודי סורא ופומבדיתא משלוה יחסית.

חכמי המתיבות בעבודתם

שתי המתיבות בסורא ובפומבדיתא המשיכו בפעולתם החשובה גם אחרי מות רב אשי. עבודת עריכת התלמוד נמשכה במשך כל ימי הדור של תלמידי רב אשי, עד לחתימתו הסופית, ובאה לידי סיומה המושלם בידי חכמים אלה. שישה חכמים עמדו בזה אחר זה בראש מתיבת סורא בשבעים השנים שחלפו ממות רב אשי עד חתימת התלמוד.

מרימר, חברו של רב אשי, תלמידו של רבינא הראשון ורבו של רבינא השני, עמד בראש המתיבא במשך חמש השנים הראשונות אחרי רב אשי.

רב אידי בר אבין, גם הוא מזקני דורו של רב אשי, שהספיק ללמוד עוד בבית מדרשו של רב פפא,^ב ניהל את המתיבא במשך עשרים שנה אחרי מות מרימר.

רב נחמן בן רב הונא (אחיו של רבינא השני), עמד בראש המתיבא במשך שלוש שנים, אחרי מות רב אידי בר אבין.

מר בר רב אשי (שמו הפרטי היה רב טביומי), הגיע לראשות מתיבת סורא, למלא מקום אביו הגדול, רק אחרי ששלושת החכמים האלה הלכו לעולמם, והוא עמד בראש המתיבא אחריהם במשך חמש-עשרה שנים.^ג

רבה תוספאה, עמד בראש מתיבת סורא אחרי מות מר בר רב אשי במשך שש שנים (ד'רכ"ח-רל"ד). היו אלה ימי הרעה של רדיפת החכמים. שדירת תינוקות של בית רבן וההריגות האיומות בימי פירוז רשיעא.^ד

רבינא האחרון – חתימת התלמוד

בשנת ד'רל"ד (474) נתמנה לראש מתיבת סורא רבינא בנו של רב הונא (בן אחותו של רבינא הראשון, חברו של רב אשי). הוא רבינא אשר זכה להשלים את מפעל חתימת התלמוד, במשך עשרים ושש השנים, שעמד בראש המתיבא.

רבינא היה אחד החכמים הבולטים ביותר בין חכמי ישראל בדורות האחרונים של אמוראי בבל. כבר עם מות רב אשי אנו פוגשים את רבינא הצעיר בתור דיין הדן את דינו של מר בר רב אשי בנוגע לירושת אביו.^ה בניגוד לרב אשי, לא זכה רבינא להשלים את משימתו ההיסטורית בתקופה שלווה ונוחה. השתוללות כמרי האמגושים ונגישות המלכות הנתונה להשפעתם, המיטו על יהודי בבל אסונות

נוראים, וגם עבודת בית המדרש נעשתה בתנאים של צרה וצוקה. אולם המלאכה הושלמה למרות כל הצרות. התלמוד הבבלי סוכם סופית בצורה מסודרת על ידי רבינא וסיעתו.

וכך אמרו חכמים: "רב אשי ורבינא סוף הוראה", סוף תקופת האמוראים, שהם בעלי סמכות הוראה שהכרעותיהם נקבעו בגמרא. "וסימנך: עד אבוא אל מקדשי א-ל אבינה לאחריתם".¹

בכך הושלם התלמוד הבבלי ונסתיימה תקופת האמוראים. תאריך פטירתו של רבינא היה ביום רביעי, י"ג בכסלו שנת תתי"א לשטרות.² לפי מניננו ליצירה זוהי שנת ד'ר"ס, היא 500 לספירה הכללית.

האמוראים ראשי מתיבת סורא (מתא מחסיא)

רב

רב הונא

רב חסדא

רבה בר רב הונא

רב פפא (נרש)

רב אשי

מרימר

רב אידי בר אבין

רב נחמן בר רב הונא

מר בר רב אשי

רבה תוספאה

רבינא (האחרון)

א. אגרת רב שרירא גאון

ב. חולין קל"א ע"א

ג. שבת קי"ט ע"א

ד. מו"ק ד' ע"א

ה. כתובות ס"ט ע"א

ו. ב"מ פ"ו ע"א

ז. אגרת רב שרירא גאון

פרק שלוש ושלושה

א"ת"ר חתומה

רב יוסף הסבוראי סיום התלמוד הבבלי

רבנן סבוראי

חכמי שבעה הדורות מהלל ושמאי עד רבי יהודה הנשיא נקראו התנאים – חכמי המשנה. ואילו חכמי בבל שפעלו במשך שבעת הדורות מרב ושמואל עד רבינא, היו אמוראי בבל – חכמי התלמוד הבבלי.

תקופת התנאים, אשר החלה כמאה שנה לפני חורבן הבית השני,^א נמשכה כמאתיים וחמישים שנה, ותקופת האמוראים אשר החלה מיד אחרי חתימת המשנה (200) נמשכה כשלוש מאות שנה.

ברם לתקופות בהיסטוריה אין גבולות מוחלטים, והמעבר מתקופה מסויימת לתקופה שלאחריה הוא, בדרך כלל, בהדרגה. בין שתי תקופות מסוימות בהיסטוריה יש, איפוא, בדרך כלל, תקופת מעבר, המורכבת מיסודות התקופה שחלפה עם יסודות האופייניים לתקופה החדשה.

עם מותו של רבינא האחרון חותם התלמוד הבבלי – נסתיימה תקופת האמוראים, והחכמים בדורות שלאחריו נקראו "הסבוראים" או "רבנן סבוראי", שהיו תלמידיהם המובהקים של האמוראים ומעתיקיו המוסמכים של התלמוד הבבלי.

גם תחום זה שבין תקופת האמוראים לתקופת הסבוראים הוא טכני-מלאכותי. עובדא היא כי רבים מאותם החכמים המהווים את הדור הראשון של הסבוראים היו למעשה בסיעתו של רבינא, השייך לדורות האמוראים, ויחד אתו עסקו בחתימת התלמוד ואף המשיכו בסיום המפעל הגדול אחרי מותו.

ברור הוא למשל, כי הביטוי "רב אשי ורבינא סוף הוראה"^ב הכתוב בגמרא, לא נאמר על ידי רבינא או מי שקדם לו, אלא על ידי חכמי הסבוראים שקבעו עובדא זו וכתבו אותה בגמרא לאחר מותו של רבינא. כמו כן יש עוד מספר קטן של מימרות בתלמוד שנתוספו על ידי רבנן סבוראי, אשר העלו את הגמרא על הכתב.

לפי קבלת הגאונים, כל דברי הגמרא בהתחלת מסכת קדושין, החל ב"מנא הני מילי" עד "בכסף, מגלן"^ג מדברי רבותינו הסבוראים הם.^ד אולם הוספות אלה הם, בדרך כלל, דברים שאין בהם קביעה הלכתית עקרונית, מאחר שסמכות זו פסקה עם מותו של רבינא.^ה

רב יוסף הסבוראי – ראש מתיבת פומבדיתא

במתיבת מתא מחסיא, בה נעשתה עריכת התלמוד על ידי רבינא (הראשון) ורב אשי, וכן גם חתימת התלמוד על ידי רבינא השני, חלה ירידה ניכרת אחרי מותו של רבינא השני.

הראשות של חכמי התורה חזרה בדור זה למתיבת פומבדיתא, אשר בראשה עמד רב יוסף, הנחשב הראש והראשון לרבנן סבוראי. רב יוסף זה תלמידו של רבינא הראשון היה, ואף זכה ששמו יזכר פעמים אחדות בגמרא.¹ אל רב יוסף, ראש מתיבת פומבדיתא, נלוו שאר גדולי החכמים בני דורו, לביצוע מפעלם של רבנן סבוראי. ביניהם היה רב אחאי מבי חתים² ועוד חכמים אחדים מבני אותו דור אשר זכו ששמותיהם יזכרו בגמרא.

ימי מלכות כובד – תקופת גזירות ורדיפות

המלך כובד, שירש את כסא המלכות מפירוז רשיעא, האריך ימים על ממלכתו למעלה מארבעים שנה. בתקופת מלכותו הממושכת הוסיפו כמרי האמגושים להציק ליהודים וגזרו עליהם גזירות משונות ואכזריות, תוך כדי ניצול החסות המלכותית ממנה נהנו בימי מלכותו של כובד.

רב הונא הסבוראי – ראש הגולה

ראש הגולה בדור הראשון של חכמי הסבוראים היה רב הונא הסבוראי, אחיו של ראש הגולה הקודם, רב כהנא. רב הונא ראש הגולה היה שותף מלא לחכמי דורו במשימות החשובות שעמדו בפניהם.

עם פטירתו של רב הונא הסבוראי (בשנת ד'רס"ח – 508), בא משבר קשה על כסא ראש הגולה. משבר זה החמיר ללא ספק את מצבה הקשה של העדה היהודית בבבל. במקומו של רב הונא הסבוראי נתמנה הונא בן רב כהנא לראש הגולה. הונא בן רב כהנא, אשר היה חתנו של ראש המתיבא רב חנינא, לא הלך בדרכי דודו החכם והצדיק והיה איש רע מעללים.

באחד הימים מינה הונא ראש הגולה אחד מאנשיו למישרת דיין, מבלי להמלך בדעתו של ראש המתיבא כמקובל. ראש המתיבא, רב חנינא, לא הסכים לאשר מינוי זה, אשר לא ישר בעיניו. לשמע הדבר צוה ראש הגולה להביא את ראש המתיבא לפניו, והעמידו מחוץ לשער חומת העיר מחוזה (בירת ראש הגולה) כל הלילה. בבוקר הוצג הרב לפני חתנו העריץ והלה הענישו ושלחו מעל פניו בבזיון וחרפה. כעבור זמן קצר מת הונא ראש הגולה וגם מרבית בני משפחתו נספו, ולא נותר איש לבית הונא לשבת על כסא ראש הגולה³ (ד'ר"ע – 510).

זר – על כס ראש הגולה

רב פחדא, חתן לבית ראש הגולה, גמר אומר לסתום את הפער שנוצר בהנהגת הציבור. הוא פנה אל המלך הפרסי ושילם לו סכום כסף גדול תמורת הכרתו בו בתור יורש כסאו של ראש הגולה. היה זה מקרה חריג, שאיש שאינו צאצא ישיר של בית דוד יתמנה בתור ראש הגולה.

מר זוטרא ראש הגולה

רב חנינא ראש המתיבא, בראותו את האסון בבית ראש הגולה, לקח את זוטרא נכדו, בנו הקטן של הונא, אשר ילדה בתו אשת הונא אחרי מות בעלה, לחנכו וללמדו. כאשר הגיע הנער זוטרא לגיל חמש-עשרה שנה הציגו סבו בפני המלך, בתור הנצר החוקי לבית ראש הגולה. המלך קיבל את דעת רב חנינא, הסיר את רב פחדא מעל כנו והושיב את זוטרא בן הונא על כסא אבותיו בתור ראש הגולה (ד'רפ"ה – 525). מר זוטרא בר הונא ראש הגולה הלך בדרך טובים ככל אשר הורהו רב חנינא סבו.

מפעלם הרוחני של הסבוראים

גדול ועשיר היה האוצר הספרותי המקודש של עם ישראל עם סיום תקופת האמוראים. מלבד התנ"ך והמשנה, שהועברו לידי האמוראים כשהם חתומים וכתובים בספר, הועבר לידי הסבוראים התלמוד הבבלי, המהווה אוסף חכמת האמוראים, פלפוליהם והכרעותיהם בנוגע לכל הענינים הכתובים במשנה. באורח מקביל מצוי היה באותו זמן בידי חכמי ארץ ישראל התלמוד הירושלמי.

נוסף לתלמוד הורישו חכמי ישראל הראשונים לרבנן סבוראי עוד גנזי רוח רבים ויקרים. בכללם: קבצי ברייתות ממשנת התנאים, מדרשי הלכה ואגדה מחכמי א"י ובבל, תרגומים של כתבי הקודש, נוסחי תפילות ועוד ועוד.

רבים מאלה הועברו לסבוראים בתור "תורה שבעל-פה" או בצורת מגילות סתרים, אשר נרשמו בידי חכמי הדורות הקדומים בנוסחאות תמציתיות, ללא גושפנקא מאושרת של מוסד חכמים מוכר ומוסמך.

חכמים ענוים וצנועים אלה שאחרי חתימת התלמוד (אשר ברוב המקרים אף לא רשמו את שמותיהם לזכרון), סידרו את כל אוצרות הרוח שהועברו לידיהם, ביררו גירסאותיהם, ערכום לפי ענייניהם והעתיקום בכתב עלי ספר, למען תישמר תורת ישראל בשלימותה לדורות עולם.

עבודה כבירה זו נעשתה בתנאים קשים של גזירות ורדיפות מצד השלטונות הפרסיים, שהיו נתונים בדורות האחרונים לקיום ממשלתם בבבל, להשפעותיהן של כיתות קנאיות קיצוניות מרושעות ואכזריות.

בעצם ימי רעה אלה עמד רב יוסף הסבוראי בראש קבוצת חכמים ותלמידים

אשר עסקה בכינוס אוצרות הרוח של עם ישראל, למען יעמדו עד דור אחרון.

העלאת התלמוד על הכתב

אחרי שהאמוראים קבעו בגמרא כי רבינא (השני) הביא את עריכת התלמוד הבבלי לשלב של "סוף הוראה" ⁶ ("אבינה לאחריתם") ^ט, ציין רב שרירא גאון באגרתו, כי בימיו של רב יוסף הסבוראי "אסתתים תלמודא", כלומר הגיע התלמוד לשלב הסופי של העתקתו בכתב עלי ספר.

אכן, היה זה רב יוסף הסבוראי וסיעתו, הם שזכו להעלות את נוסח התלמוד על הכתב, ולהעניק לו בכך את עיצובו הסופי לדורות עולם.

כארבע-עשרה שנה האריך רב יוסף ימים אחרי רבינא, אחרון האמוראים, ומותו בשנת ד'רע"ד (514) מסמן את סוף הדור הראשון לרבנן סבוראי, וסיומו של התלמוד הבבלי.

אמוראים ראשי מתיבת פומבדיתא

רב יהודה

רבה

רב יוסף

אביי

רבא (מחוזא)

רב נחמן בר יצחק

רב יוסף (הסבוראי)

א. שבת ט"ו ע"א

ב. ב"מ פ"ו ע"א

ג. קדושין ג ע"ב

ד. אגרת רש"ג

ה. הקדמת משנה תורה לרמב"ם

ו. ביצה י"ז ע"א; עירובין י"א ע"א

ז. חולין מ"ח ע"א

ח. סדר עולם זוטא (אוקספורד) עמ' 76

ט. ב"מ פ"ו ע"א

י. אגרת רב שרירא גאון

פרק שלושים וארבעה

רב סמונא (פומבדיתא) רב עינא (סורא)

דור שני לרבנן סבוראי

המשבר שגרם להפסקת פעולת המתיבא בסורא (מתא מחסיא) אחרי מות רבינא (500), פסק כעבור שנים אחדות והישוב היהודי בסורא שוב חזר למצב של רגיעה. אחרי מות רב יוסף, ראש חכמי פומבדיתא, נועדו חכמי הדור והחליטו למנות את רב סמונא לראש מתיבת פומבדיתא, וכן גם לחדש את מתיבת סורא ולמנות את רב עינא בראשה. אולם לא ארכו ימי שלוותה של סורא והתורה שוב פסקה ממתיבתה.^א

מתיבת פומבדיתא המשיכה איפוא, להיות מרכז התורה היחיד גם בדור השני של רבנן סבוראי.

פרעות הזנדוקים בראשות מצדק

בתקופה זו השתוללו בבבל "הזנדוקים", כת זו מיסודם של כמרים קנאים חשוכים, תבעה מהפכה חברתית שתבטל את הקנין הפרטי וקשרי המשפחה. "כוהניה" של "דת" זו היו כנופיות של אנשי הפקר, אשר פשטו בערים ובכפרים לשלול ולבזוז – בז – שלל רכוש ושבי אדם, של נשים ובנות. ויצר לישראל מאד מפני כנופיות רשעים אלה, וימסרו נפשם להציל טהרת בנותיהם בכל מיני תכסיסים מידי הזנדוקים הפראים. רבים מפשוטי העם זכו לשם עולם, הודות למידה המופלאה של מסירות נפש ותושיה אשר גילו למען הצלת כבוד עמם וטהרתו בימים טרופים אלה.^ב

מצדק ראש הזנדוקים היה מטיף קנאי לדת הפרסית העתיקה מיסודו של צרתושטרא. הוא אמר כי אין אפשרות להגביר את שלטון הורמיז אלוהי הטוב ויוצר האור על ממשלתו של אחרימן, אלוהי הרע ובורא החושך, אלא על ידי ביטול יצר הרע מן הבריות. ביטול היצרים לא יושג, אמר מצדק, אלא על ידי התרת כל האיסורים המוסכמים בנוגע לגזל ועריות שנפשו של אדם חומדת אותם. מצדק דרש איפוא, לבטל את הקנין הפרטי ולהתיר קשרי המשפחות, למען יוכל כל אדם להשיג את כל תאוותיו. רק בכך יבוא יצר הרע על סיפוקו, טען מצדק, ויחדל מלהסיט את נפש האדם מדביקותה בהורמיז הטוב ולהצמידה באחרימן – אל הרשע.

בני דלת העם התלהבו מהטפותיו של מצדק ולטשו עיניהם לעבר רכושם

ובנותיהם של עשירי העם ואציליו.

המלך כובד הושפע אף הוא מהטפותיו של מצדק וקיווה לחזק מוסדי ממלכתו על ידי קניית לב ההמונים המדולדלים, אגב הפקרת רכושם וזכויותיהם של העשירים ובני האצולה. הוא קירב, איפוא, את מצדק לחצר מלכותו, ופקד על אזרחי ממלכתו לשנות את אורחות חייהם ולהתאימם לדרישותיו המטורפות של ראש הזנדוקים הקנאי.

שרי העם והעשירים פחדו להרים את קולם נגד חוקי האוון והטירוף. אולם היהודים גילו התנגדות נמרצת מאד לגזירות קשות אלה, ולא חסכו מאמצים ותכסיסים למען מלט בנותיהם מטומאה וקלון.

המאבק נגד גזירות אלה היה עקוב מדם וגם רב יצחק ראש המתיבא נהרג בפקודת המלך. כל הממלכה שקעה באנדרלמוסיה של מהומות ופרעות, שבוצעו בידי כנופיות הפושעים הזנדוקים, שפרעותיהם נעשו מעתה לעיני השמש ובגושפנקה חוקית מטעם המלך.

השתוללות כנופיות הפשע בהשראתו של מצדק, אשר החלה עוד בזמנו של רבינא השני ד'רנ"ה (495), התחזקה מאד במשך תקופת מלכותו של כובד. כתוצאה מכך הלך וגבר סבלם של היהודים במחוזותיה השונים של בבל. מצב זה נמשך למעלה משלושים שנה. היתה זו תקופה של זעזועים בממלכת הפרסים ורבת תלאות לשוב היהודי הגדול בבבל. הצרות העיקריות היו תוצאות הקנאות האלילית של האמגושים, אשר כמריהם ונזיריהם לא חדלו מלשסות את מלכי פרס ביהודים ובדתם.

ברם לא כל המלכים היטו אוזן למסיתים החשוכים. גם העובדא שהיהודים היו מיעוט לאומי גדול ומלוכד, צמצמה במידת מה את הסכנות, מאחר שהיתה להם האפשרות להופיע במצבים מסוימים בתור גורם בעל יכולת השפעה מבחינה כלכלית, מדינית ואף צבאית.

כך, למשל, הכריז המלך כובד הפוגה במלחמתו נגד היוונים, למשך ימי חג המצות, חגם של אנשי חילו היהודים.

כמו כן באה הקלת מה בגורלם של יהודי בבל בתקופת מלכותו הקצרה של אנושיריאן, בנו של כובד, אשר מלך תחת אביו בשנים ד' רפ"ח – ד'רצ"ד (528-534). אנושיריאן סרב להשמע למקטרגי האמגושים ואף המית את מנהיגם המרושע מצדק. אולם הרגיעה היחסית לא נמשכה אלא זמן קצר בלבד.

הורמיז הרביעי, אשר ירש את כסא המלכות אחרי מות אנושיריאן, היה מלך רפה ידים, וקנאי האמגושים שוב השתלטו על הארץ. גם כנופיות פורעים מבחוץ התפרצו לבבל בתקופה זו ועשו בה שמות ככל שהשיגה ידם.

מרד היהודים בראשות מר זוטרא (ד'רצ"ה – 538)

בשנה השלוש-עשרה לשבת מר זוטרא בן הונא על כסא ראש הגולה, גברו הפרעות בבבל.

בראות מר זוטרא את הסכנות לישוב היהודי עקב פרעות הזנדוקים, שהפכו להיות המדיניות הפרסית הרשמית, עמד וגייס צבא של ארבע מאות אנשי חיל מקרב אזרחיו והדף את קלגסי מלך פרס מגבולותיו. גדודי היהודים בהנהגת ראש הגולה מר זוטרא, התבצרו במחוזא ובגלילות הסמוכים לה והכו את גדודי חילות פרס שנשלחו על ידי המלך כובד לדכא את המרד. מר זוטרא הפך מעתה לשליט עצמאי במחוז ממשלתו ודאג למשטר של חוק וסדר בקרב נתיניו. מצב זה נמשך שבע שנים.

אולם לבסוף גברו הפרסים העריצים, שהיתה להם עדיפות עצומה בכוח אדם, באמצעים כספיים ובכלי לחימה. לעומת זאת, חלה בגדודי מר זוטרא הדרדרות מוסרית. הקרב הגורלי התחולל בשנת ד'ש"ה (545). צבא פרס הכה את חילו של מר זוטרא, ואת עירו שבו ויבוזו. את מר זוטרא ואת רב חנינא אבי אמו סחבו המנצחים האכזרים בתהלוכת נצחון ברחובות עירם מחוזא, ותלו אותם מעל לגשר החוצה את נהר חדקל.

שאר אנשי בית ראש הגולה נמלטו על נפשם. בנו היניק של ראש הגולה, ששמו היה כשם אביו – זוטרא, נמלט לא"י עם אמו, וכשגדל היה לראש החכמים בטבריה. עמדה חשובה זו הוחזקה לאחר מכן במשך דורות אחדים על ידי צאצאי מר זוטרא.¹

הלימודים במתיבתא פומבדיתא

עקב התרופפות השלטון הפרסי המרכזי בבבל, לא היתה כל אחדות בגורלם של יהודי בבל בתקופה זו, לא לשבט ולא לחסד. עתים החמיר המצב בעיר אחת, בעוד שבעיר אחרת נהנו היהודים מתנאים נוחים.

פומבדיתא, העיר היהודית המרכזית והמבוססת, התגברה על הקשיים. הרדיפות לא שיתקו את חייה הרוחניים, והלימודים במתיבתא פומבדיתא נמשכו.

במשך עשרים ושש שנים, ישב רב סמונא בראש מתיבתא פומבדיתא עד יום מותו (ד'ש' – 540), כשתקופת שלטונו העצמאי של ראש הגולה מר זוטרא, היתה בעיצומה.

רב סמונא – ראש מתיבתא פומבדיתא, ורב עינא – ראש מתיבתא סורא נחשבים לדור השני של ראשי רבנן סבוראי. הם אשר עמדו בשעתם בראש חכמי ישראל שעסקו בבירור נוסחאות התלמוד הבבלי וניצחו על מלאכת העתקתו והפצת ידיעתו בקרב קהל התלמידים.

פעולות אלה נעשו תוך כדי התגברות על מכשולים של צרה וצוקה שהיו מנת חלקה של יהדות בבל בשנים הללו.

גם במצבים קשים אלה הוכיחו חכמי בבל ותלמידיהם מידה עילאית של גבורת נפש, בהתמסרותם למען המשך קיומן של המתיבות העתיקות והנחלת מורשת האמוראים לעם ישראל כולו לדורותיו.

א. אגרת רב שרירא גאון

ב. תענית כ"ב ע"א (מעשה דרב ברוקא חוזאה)

ג. סדר עולם זוטא עמ' 76

פרק שלוש וחמישה

פירוז שבור – מרכז התורה של הסבוראים

רב רבאי, רב גדא ורב הונא

פרעות הזנדיקים לא פגעו בתחילה במרכזים היהודיים הגדולים, מאחר שהישובים החזקים יכלו לעמוד בשער ולמנוע מאת הפורעים מלבצע זממם בהם. אולם המשבר הממושך התיש את כושר התנגדותו של הישוב היהודי, ואף כוחם של המרכזים החזקים והמאורגנים התרופף לבסוף.

אחרי מות רב סימנא קם רב רבאי תחתיו לראש מתיבתא פומבדיתא (ד'ש' 540). בימיו החלה הרעה לנגוע גם בפומבדיתא, שהיתה העיר היהודית הגדולה ביותר בבבל ושימשה בתור המרכז הרוחני הראשי במשך ארבעים השנים שחלפו מיום מותו של רבינא השני.

שנות שמד וצרות היו מעתה גם מנת חלקה של פומבדיתא, והמצב הבטחוני בה התערער, עד שלא יכול עוד ראש המתיבא לשנות פרקו באזני חכמי המתיבא ותלמידיה, ולהורות העם ולעשות משפט, כדרכם של ראשי המתיבות מדור דור. לרגל מצב חמור זה נאלצו זקני חכמי פומבדיתא לעקור ממקומם מבית האולפנא בן שלוש מאות השנים, ולהעתיק את בית מדרשם לעיר פירוז שבור, הסמוכה לנהרדעא. עיר זו המשיכה ליהנות ממצב רגוע יחסית, וההנהגה הרוחנית יכלה לפעול בה ולהמשיך במפעלם החשוב של הסבוראים הראשונים. פירוז שבור הפכה מעתה למרכז התורה העיקרי לחמישים השנים הבאות.^א

הפיכת בר-הרן תשובין

אכן מרד זוטרא נכשל. קלגסי הורמיו הרביעי גברו בסופו של דבר על גדודי הלוחמים היהודיים, שהיו נחותים הן מבחינה מספרית והן באיכות ציודם, לעומת צבאו האדיר של מושל המעצמה הפרסית.

אולם מרד היהודים ערער את יציבותו הפנימית של משטר הורמיו מצד אחד, ועודד את היהודים לתת את ידם ליוזמות המכוונות למיגור ממלכת הורמיו – מצד שני.

לתקופת השנה אחרי דיכוי מרד זוטרא, ניצל בר-הרן תשובין, שר צבאו של הורמיו הרביעי, את חולשת מלכו ומרד בו. בתמיכת הישוב היהודי (בכסף ובלוחמים), הודח הורמיו מכסא מלכותו ובר-הרן

תשובין הומלך תחתיו (ד'ש"ו – 546).

המלך החדש גמל לבעלי בריתו מקרב הנהגת העדה היהודית בבבל, וכתוצאה מהתחלפות השליטים השתפר מצבה של יהדות בבל. בעקבות ההקלה שבאה במצבם של יהודי בבל, נפתחה מתיבת פומבדיתא מחדש. אולם המתיבא העיקרית המשיכה לפעול בפירוז שבור כל ימי הסבוראים, וחשיבותה של מתיבת פומבדיתא לא היתה בתקופה זו אלא משנית בלבד.

הסבוראים – החכמים האלמונים

גדול ורב הוא מפעלם של רבנן סבוראי, אולם מעטים מאוד מביניהם ידועים לנו בשמותיהם. שני חכמים בלבד, רב גדא ורב הונא, ידועים לנו בשמותיהם מיום גלות חכמי המתיבא מפומבדיתא לפירוז שבור, עד תום תקופת הסבוראים.

עריכת המסכתות הקטנות

עיקר מפעלם של רבנן סבוראי היה סיום סידורו הסופי של התלמוד הבבלי, העתקתו, הסברתו לקהל התלמידים, והפצתו בישראל. ברם, מלבד זאת נתנו הסבוראים את דעתם על מערכות שלמות של הלכות שהיו שנויות בעל-פה מימי התנאים ובמשך כל תקופת האמוראים. חלק מהלכות אלה רשום היה בכתב בצורת "מגילות סתרים". ואולם האמוראים לא ערכו במסכתות התלמוד, והיו נפוצות אחת הנה ואחת הנה, כעין ברייתות ישנות שלא נכללו במשנה ובגמרא.

מתוך חרדה לאוצרות רוח אלה לבל ירדו לטמיון, עמדו הסבוראים וקיבצו כל אותן הלכות, ביררו אותן וסידרו לפי עניניהן, כעין מסכתות של משנה, חילקו אותן לפרקים והלכות, וקראו לקבצים אלה "מסכתות קטנות", להבדיל מן המסכתות הסדורות במשנה ובתלמוד שנערכו על ידי התנאים והאמוראים.

המסכתות הקטנות כוללות :

1. מסכת סופרים (כ"א פרקים)
2. מסכת שמחות (י"ד פרקים)
3. מסכת כלה רבתי (י' פרקים)
4. מסכת דרך ארץ רבה (י"א פרקים)
5. מסכת דרך ארץ זוטא (י"א פרקים)
6. מסכת גרים (ד' פרקים)
7. מסכת כותים (ב' פרקים)
8. מסכת עבדים (ג' פרקים)

9. מסכת ספר תורה (ה' פרקים)

10. מסכת תפילין (פרק אחד)

11. מסכת ציצית (פרק אחד)

12. מסכת מזוזה (ב' פרקים)

13. אבות דרבי נתן (מ"א פרקים)

אחיד 1234567

מסכתות קטנות אלה מהוות אוצר בלום של תורה ודעת, ללימוד הלכות ונימוסים נאים ממשנתם של חכמי ישראל הקדמונים.

למרות העובדא כי בסיס ההלכות הוא בדרך כלל השקלא וטריא של הגמרא והמסקנא של הסוגיא המתיחסת לנושא, אף-על-פי-כן רבים היגנהגים וההלכות שהמקור הברור לאופן קיומם הוא במסכתות הקטנות.

כך, למשל, מופיעות הלכות כתיבת ספר תורה, תפילין ומזוזה, וכן פרטי הדינים השייכים לקריאת התורה והמגילות – במסכת סופרים, מסכת ספר תורה, מסכת תפילין ומסכת מזוזה שבמסכתות הקטנות.

סיכום הדינים הנוגעים לעניני קבורה ואבילות, מפורט במסכת שמחות. הלכות נישואין – במסכת כלה, וכן גם פרטי ההלכות בנוגע לשאר כל הענינים הכלולים במסכתות הקטנות.

אכן רבה זכותם של רבנן סבוראי בסידור הלכות אלה וצירופן למורשת הדורות. אמרו חכמים:

רבי ורבי נתן – סוף משנה ^{גמ' תתק"ס} (ג'תתק"ס – 200).

רב אשי ורבינא – סוף הוראה (ד'ר"ס – 500)²

והוסיפו קוראי הדורות:

רב גדא ורב הונא – סוף סברא (ד'שמ"ט – 589)¹

בפרקים הבאים נראה כי סיום זה לא היה אלא פתיחה. סלילת הדרך לתקופה חדשה ומזהירה בתולדות ישראל. היא תקופת הגאונים.

א. אגרת רב שריא גאון

ב. ב"מ פ"ו ע"א

ג. ספר כריתות סוף פרק ד'; שלהי סדר תנאים ואמוראים

פרק שלוש ושישה

הכותים – השומרונים

”בשנת התשיעית להושע (בן אלה מלך ישראל), לכד (שלמנאסר – אסרחדון) מלך אשור את שומרון, ויגל את ישראל אשורה, ויושב אותם בחלת ובחבור נהר גוזן וערי מדי.

ויבא מלך אשור מבבל ומכותה ומעוא ומספרוים, ויושב בערי שומרון תחת בני ישראל וירשו את שומרון וישבו בעריה.

ויהיו עושים גוי גוי אלוהיו ויניחו בבית הבמות אשר עשו השומרונים, גוי גוי בעריהם אשר הם יושבים שם.

ויהיו הגוים האלה יראים את ה' ואת פסיליהם היו עובדים, גם בניהם ובני בניהם, כאשר עשו אבותם הם עושים עד היום הזה.”^א

פסוקים אלה הם קטע מתיאורו של ירמיהו הנביא, אשר רשם בספר מלכים את מוצאם של השומרונים (שכנונו בפי חז”ל ”כותים”, כפי הנראה, על שם ארץ המוצא של הקבוצה העיקרית שבהם – כותה), ואורחות חייהם בזמנו של ירמיהו, ז”א, ארבעה דורות אחרי חורבן שומרון וגלות עשרת השבטים והושבת הכותים בערי שומרון, על ידי שלמנאסר מלך אשור.

יש בהם בפסוקים אלה ציון מוצאם הלאומי של השומרונים וכן גם הגדרת מהותם הרוחנית – ”גוי גוי אלוהיו”.

יש להניח כי בתוך ערב רב זה מבין בני האומות, שבלבל מלך אשור והושיב בערי שומרון, התערב גם מספר קטן מזרע בית ישראל מאשר שרדו בשומרון, וכיון שנטמעו – נטמעו.

במשך שנים ודורות סיגלו לעצמם גויים מהגרים אלה (מהגרים מאונס, על ידי הגליות בכח המלכות), מנהגי ישראל מסוימים, ככתוב על ידי ירמיהו בפסוקים דלעיל.

עובדא זו, של קבלת מנהגי ישראל מסוימים, היא תוצאה של השקפתם האלילית. הם הרגישו הכרח ללמוד את ”משפט אלוהי הארץ”. אכן לא גרי צדק היו השומרונים, אלא ”גרי אריות” (שנתגירו מפחד האריות, ככתוב בפרשה הנ”ל), ואת אלוקי ישראל הם דמיינו לעצמם בתור ”אלוהי הארץ”. כלומר האליל המקומי, בהתאם לאמונות ההבל של אומות העכו”ם, שהאמינו כי לכל ארץ יש אלהיו, וכוחו של אליל הארץ מוגבל לארצו. המושג ”אלוקינו מלך העולם”, נשגב מתפיסתם של בני עכו”ם אלה. מכאן שקבלת מצוות מסוימות מתורת ישראל על ידי הכותים, לא

התבססה על הכרה בבורא העולם נותן התורה, אלא תוצאה מהשקפתם האלילית המחייבת ליצור יחסים עם "אלוהי הארץ", זוהי הסיבה לכך שהם הוגדרו בתור "גרי אריות" גרידא ולא נכללו בתוך כנסת ישראל.

"ככם נדרוש לאלוקיכם"

כשניים או שלושה דורות אחרי כתיבת תיאור מצבם והגדרת זהותם של הכותים על ידי ירמיהו הנביא, אנו עדים למפגש חדש בין הכותים לבין היהודים; על רקע מצב חדש, כאשר קבוצה של פחות מחמישים אלף מגולי יהודה שבה מבבל לירושלים, בראשותו של זרובבל בן שאלתיאל, הפחה היהודי הראשון של מלך פרס בירושלים. העולים ניגשו לבנות מחדש את חייהם במולדת אבותם – כולל בניית בית המקדש.

והנה באו מנהיגי הכותים אל זרובבל והציעו לו "נבנה עמכם, כי ככם נדרוש לאלוקיכם ולו אנחנו זובחים מימי אסר חדון מלך אשור המעלה אותנו פה"². זרובבל בן שאלתיאל וישוע בן יוצדק דחו את הכותים בלשון פסקנית, באמרם להם: "לא לכם ולנו לבנות בית לאלוקינו".

תגובה זו, שבאה מצד נציגותו המוסמכת של עם ישראל, קבעה כי מקומם של הכותים היה ונשאר מחוץ לכנסת ישראל, ואינם אלא כת של גויים שסיגלה לעצמה אחדות ממצוות התורה – אותן הם מקיימים על פי דרכם (כמו, למשל, כתות שונות של "סובוטניקים" בימינו).

אולם הכותים הוכיחו את זרותם לישראל, גם ביחסם ליהודים מבחינה לאומית-מדינית. חתירות הכותים נגד מאמצי היהודים "העולים החדשים", להיקלט במולדתם ולבנות את מקדשם, מראה כי אכן הקדיחו הכותים את תבשילם והצדיקו במילואו את הכינוי הבזוי שנדבק אליהם – "צרי יהודה ובנימין"³. אכן ניסו הם ואף הצליחו, על ידי מעשי הסתה והלשנה, להביא לידי הפסקת בניית בית המקדש למשך תקופה של כעשרים שנה.

הסטרא אחרא אין לה כוח משלה, ובכדי להחזיק מעמד שואפת היא להיצמד אל מקור הקדושה, ולמשוך ממנה את יניקתה.

השומרונים היו מעוניינים מאד שיהיה להם חלק ונחלה במקדש ה' בירושלים. אולם זרובבל ויהושע, שעמדו בראש שבי הגולה, הרגישו כי שורש נשמתם של השומרונים אינו יונק ממקור הקדושה של כנסת ישראל, על כן הרחיקום מעל קהל הגולה.⁴

זרובבל בן שאלתיאל וישוע בן יוצדק הכוהן דחו, איפוא, את הכותים בלשון החלטית, באמרם להם: "לא לכם ולנו לבנות בית לאלוקינו".⁵

מעתה שאפו השומרונים לחתור בכל הדרכים תחת אושיות קיומו של עם יהודה.⁶

שושלת סנבלט

בתקופתו של נחמיה בן חכליה, עמד בראש השומרונים סנבלט החורוני. סנבלט זה המשיך במלוא מרצו במסורת אבותיו "צרי יהודה ובנימין" מימות זרובבל. הוא היה עמוד התווך של שונאי יהודה וירושלים בראשות אנשי בריתו: טוביה העמוני, גשם הערבי וחנופיותיהם.

הוא עשה את כל הנסיונות האפשריים בכדי להכשיל את מפעל התקומה של יהודה וירושלים. החל מהלשנה למלך פרס (שהיה השליט העליון, בעל הכוח הבלתי מוגבל באיזור), ועד לאיומים צבאיים ונסיונות להתנקש בחייו של נחמיה.¹ גם כאשר נסיונות החבלה נכשלו בזה אחר זה, לא הירפו השומרונים ממגמות השטנה וההרס. הם המשיכו להיות קוץ מכאיב לעם יהודה במשך כל הדורות.

בין השומרונים לבין כוהני ייב

אחרי סנבלט הראשון, איש חרמו של נחמיה, אנו נתקלים באגרות ייב, בסנבלט שני, שפעל אחרי סנבלט הראשון. באגרות ייב מכונה סנבלט בתואר "פחת שומרון". קשר זה בין כוהני מקדש ייב לבין בניו של סנבלט השני, נוצר לפני כיבוש הארץ על ידי אלכסנדר מוקדון.

ייב היתה מושבה צבאית יהודית, של המעצמה הפרסית, על האי ייב (אלפנטין, על הנילוס) בגבולה הדרומי של מצרים. בימי סנבלט השני נקלעו יהודי ייב למצב של מצוקה עקב פגיעת הרס חמורה במקדשם.

בצרתם פנו כוהני ייב בבקשת עזרה אל הכוהן הגדול בירושלים; בקשתם נדחתה מטעמים מובנים. אולם יהודי ייב לא אמרו נואש.

ידניה וחבריו, כוהני ייב, פונים אל דליה ושלמיה בני סנבלט פחת שומרון, באורח מקביל לפנייתם אל בגוהי פחת יהודה, בבקשה לסייע בידם להשיג רשיון לשיקום מקדש ייב.

סנבלט נענה לפניה. אך טבעי הוא, שהשומרונים יתיחסו בחיוב לבקשה הנדחית על הסף על ידי יהוחנן הכוהן הגדול בירושלים. מאחר שהשומרונים מצאו לעצמם הזדמנות להפגין התנגדותם לייחודיותה של ירושלים.²

לאחר מכן, בימי דריוש השלישי – הקים סנבלט השלישי מקדש שומרוני בהר גריזים. לכאורה אמור היה זה להיות "מקדש לאלוקי ישראל", אולם על פי מצוה מפורשת בתורה אסור לבנות בית מקדש לה' מלבד מקדשו במקום אשר בחר בירושלים.³

במשך כל הדורות הללו שאפו (והצליחו) מנהיגי השומרונים לקשור קשרי חיתון עם אצילי יהודה, וכבר צווח נחמיה על כך, אולם התופעה נמשכה. ואכן שימש מנשה (אחיו של ידוע הכוהן הגדול), חתנו של סנבלט השלישי, בתפקיד הכוהן

הראשון במקדש השומרוני בהר גריזים, שנבנה על פי רשיונו של דריוש השלישי. אולם דוקא קרוב לזמן הזה הוטחה על השומרונים מכת עונשין מכאיבה מצד היוונים, שכבשו בפרק זה את א"י והרסו את שומרון (כנראה אחרי מרידת נפל מצד השומרונים). מכאן ואילך הועבר מרכז השומרונים לשכם, אשר בקרבת מקדשם שעל הר גריזים.

"יום הר גריזים"

"המקדש" בהר גריזים לא האריך ימים וזאת דוקא כתוצאה של נסיון התנכלות השומרונים למקדש ה' בירושלים, בימי כיבוש הארץ על ידי אלכסנדר מוקדון. בית המקדש בירושלים ניצל מהתנכלות זו בדרך נס על ידי תושייתו של שמעון הצדיק, שהיה הכוהן הגדול בדור ההוא, שהצליח לשכנע את אלכסנדר מוקדון, כי הקשרים הטובים עם היהודים עשויים להשתלם יותר מאשר הקשרים עם השומרונים.

ואכן במקום להחריב מקדש ה' בירושלים, החריב אלכסנדר מוקדון את מקדש השומרונים בהר גריזים. נס זה אירע ביום כ"א בכסלו, ולזכרו קבעו יו"ט של מגילת תענית – הוא "יום הר גריזים"^ט.

החשמונאים מכניעים את השומרונים

ארבעה דורות לאחר מכן כבש יוחנן בן שמעון הכוהן הגדול את הר שומרון. השומרונים נאלצו להיכנע בפני ממשלת היהודים אשר בירושלים (110 לפנה"ס). היהודים המשיכו להתבונן בשומרונים מתוך חשד בכל הנוגע לעיקרי האמונה של תורת ישראל.

זרותם לישראל הוכחה על ידי השומרונים גם מתוך יחסם ליהודים מבחינה מדינית. עובדא זו לא פסלה את השומרונים בתור מועמדים להתגייר. אפשרות זו פתוחה בפני כל גוי, פרט לבני ז' העממים, שזהותם כבר נטשטשה מאז בלכל סנחריב את האומות.^י

ואכן התגיירו השומרונים, כולם או מקצתם, במשך הדורות, אולם על סמך עובדות מסוימות הוטל ספק בכשרות הגיור שלהם והם לא נטמעו כגוף באומה הישראלית (כניגוד, למשל, לאדומים שגורו על ידי יוחנן כוהן גדול החשמונאי, עם כיבושה של חברון). השומרונים המשיכו, איפוא, להתקיים כגורם מפוקפק ובלתי יציב מבחינת היהדות, במשך הדורות.

אמונתם בקדושת הר גריזים וכפירתם בתחיית המתים נשארו החייץ הרוחני המובהק ביותר ביניהם לבין בית ישראל. עמדתם של התנאים בדור חכמי יבנה כלפי השומרונים מסוכמת בגמרא

כדלהלן: ר' ישמעאל סבר כותים גרי אריות הן וכוהנים שנטמעו בהן, כוהנים פסולים היו, שנאמר ויעשו להם מקצותם כוהני במות.

ר' עקיבא סבר כותים גרי אמת הן וכוהנים שנטמעו בהן כוהנים כשרים היו.

ור' אליעזר אומר שאין בקיאין בדקדוקי מצוות.

רבן שמעון בן גמליאל אומר כל מצוה שהחזיקו בה כותים, הרבה מדקדקים בה יותר מִיִּשְׂרָאֵל.^א

באותו דור עצמו נלכדה ביתר על ידי בגידת כותי אחד.^ב

בדור שלאחר מכן גזר עליהם ר' מאיר, אחרי שמצאו להם דמות יונה בהר גריזים, שהיו עובדין אותה.^ג

בדור השלישי של האמוראים עשאו ר' אמי ור' אסי כעכו"ם גמורים לכל דבריהם.^ד

אין ספק כי התנכרותם לתורת ישראל, שהתבטאה בהסכמתם לנסך יין לקיסר דיוקלטיאנוס, כדרך שעשו כל בני אומות עכו"ם, תרמה להבהרת מצבם האמיתי של השומרונים והביאה לאותה הכרעה סופית שהגדירם "כעכו"ם גמורים לכל דבריהם".

השומרונים והנוצרים

השומרונים גילו תמיד גמישות רבה כלפי התרבויות האליליות של אומות העכו"ם, אולם הם הפגינו הסתייגות עקבית כלפי הנצרות.

עובדא זו העמידה בסכנה רצינית את עצם קיומה של העדה השומרונית בצילו של הצלב הנוצרי, שהשתלט על ארץ ישראל מימי הקיסר קונסטנטינוס ואילך. במיוחד הורע מצבם של השומרונים בימי שלטונו של הקיסר זנו (474-491), שהעניק חסות מלאה לכל מעשי האכזריות וההשפלה שבוצעו בידי הנוצרים נגד כל מי שכפר בדת הצלב.

במשך דורות נשאו השומרונים בדומיה את עלבון הקיפוח והדיכוי, שהלך והחמיר מימות הקיסר זנו ואילך. ילדי הנוצרים נוהגים היו להתקלס בשומרונים על ידי ידוי אבנים לתוך בתי הכנסת שלהם, בכדי לשים ללעג את פולחנם של הכופרים בדת הצלב.

במשך השנים נחשדו השומרונים, הנרדפים על ידי הרומאים, גם בשיתוף פעולה עם הפרסים, מתוך חוסר נאמנותם כלפי הרומאים, וכתוצאה מכך הוכבד עוד יותר עול הדיכוי הרומי שהופעל על השומרונים.

מרד השומרונים הראשון

בשנת 484 הרימו השומרונים, בראשות מנהיגם יוסטוס, את נס המרד נגד שלטון